

ЭКОНОМИКАДА АКЧА СУНУШУН ТУРУКТАШТЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

С. Абдыбалы Тегин, Кыргыз-Түрк Манас университети,
Образовательный центр «Баракат» <Sherabdy@gmail.com>

ISSUES OF STABILIZATION THE MONEY SUPPLY IN THE ECONOMY

S. Abdybaly Tegin, Kyrgyzstan-Turkey Manas University,
Educational Center «Barakat» <Sherabdy@gmail.com>

ВОПРОСЫ СТАБИЛИЗАЦИИ ДЕНЕЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ

С. Абдыбалы Тегин, старший преподаватель,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас» <Sherabdy@gmail.com>

Abstract

This paper aims to compose aggregate balance sheet, profits and losses of main sectors of economy like banking, households, companies and government. As the result of research it presents the aggregate formula for money and central bank policy interest rate. It concludes that money demand is a complex variable and cannot be determined. Accordingly it is proposed to stabilize money supply rather than to determine money demand using the idea of gold standard. Money supply might be stabilized based on energy production and consumption, it is called the “energy currency”.

Key words: aggregate balance sheet, aggregate profits and losses, formula for money, formula for interest rate, energy currency.

Негизги сөздөр: жыйынды баланс, жыйынды кирешелер жана чыгашалар, акчанын формуласы, пайыздын формуласы, энергоакча.

Аннотация

В данной статье делается попытка составить агрегированный балансовый отчет, отчет о прибылях и убытках основных секторов экономики, таких как банковский сектор, сектор домохозяйств, сектор предприятий и правительство. В результате проведенного исследования выводится агрегированная формула денежной массы и процентной ставки центрального банка. Делается вывод о том, что функция спроса на деньги имеет сложную природу и состоит из множества зависимых переменных, что делает невозможным точное определение денежного спроса. В соответствии с этим предпочтительнее вместо определения спроса на деньги стабилизировать денежное предложение в экономике, применяя аналогию идеи золотого стандарта. Считаем, что денежное предложение может быть стабилизировано на базе объемов производства энергии и ее потребления в экономике, поэтому предлагаем такие деньги условно называть «энерговалютой».

Ключевые слова: совокупный баланс, суммарные прибыли и убытки, формула денег, формула для процентной ставки, энергетическая валюта.

Кириш сөз

Кандай экономика болбосун жөнөкөйлөтүлгөн түрүндө, пайда алып келип жаткан активдердин жана чыгашалар кетип жаткан милдеттенмелердин топтому катары каралышы мүмкүн. Албетте, менеджерлер, операторлор же жумушчу күч катары адамдардын катышуусуз бир дагы экономика иштей албайт.

Бул статьяда биз экономикадагы активдер менен милдеттенмелердин (капиталдарын кошо) топтомун жана аларга тиешелүү кирешелер менен чыгашаларды аныктаганга ара-

кеттенебиз. Ал үчүн экономиканы жыйынды түрүндө, шарттуу буларга бөлүк: үй-чарбалары, ишканалар, банктар, борбордук банк жана өкмөт. Банк катары финансылык ортомчулуктун кайсы түрүндө болбосун, кызмат көрсөтүп жатышкан финансылык институттардын баардык түрлөрүн карадык. Экономиканын курамын биз өтө жөнөкөйлөттүк. Кандай түрдөгү ишкерлик болбосун ага болгон менчик аягында келип, үй чарбаларына тиешелүү. Ошондуктан, экономиканы үй чарбаларынын капиталдык салымдарынан турат деген курамда карадык. Ресурстарды чогултуу жана насыяларды берүү банктык институттар тарабынан аныкталган пайыздардын негизинде жүргүзүлөт. Борборук банк (Улуттук банк) кандайдыр бир активдерге ээлик кылуу менен акча-насыя саясатын жүргүзүүдө активинин бир түрүн экинчи түрдөгү активге алмаштырат. Ушундай жол менен экономикага акчаны берүүнү көбөйтөт, азайтат же болбосо, банктарга насыя берүү аркылуу бүтүндөй экономикага да насыя берет. Мындай аракеттери менен экономикадагы активдердин баасына, табылып жаткан кирешелердин жана орун алып жаткан чыгашалардын деңгээлине таасир этет.

Узак мөөнөттөгү мерчемден (перспективадан) алып караганда, экономика теңсалмактуулукка жеткенге аракеттенет [1, 6], ага ылайык пайыздык чен тең салмак абалын табат деп жоромолдодук. Бүтүндөй экономиканын жыйынды балансы, экономикадагы табылып жаткан кирешелер менен кетип жаткан чыгашалар, бизге экономикадагы баардык күчтөрдүн катнаштарын жана ичара аракеттерин көрсөтүүсү тийиш. Анда биз, экономикадагы кирешелер менен чыгашалардын жыйынды теңдемесин түзүү менен жалпы экономиканы сүрөттөй алабыз. Акчанасыя, салык саясаттарынын, ошондой эле банк институттарынын ишаракеттеринин экономикадагы кирешелер менен чыгашалардын жыйынды абалына болгон таасирлерин көрө алабыз. Бул өз кезегинде экономикадагы акча-насыя саясатынын, пайыз менен пайыздык саясаттын чыныгы табиятын ачып көрсөтүп бере алат деп жоромолдойбуз.

Берилген жоромолдордун негизинде бүтүндөй экономиканын жыйынды баланстык отчетун, кирешелер менен чыгашалар боюнча жыйынды отчетун жөнөкөйлөтүлгөн түрдө түздүк. Бул, бизге акча массасынын теңдемесин чыгарууга мүмкүндүк берди. Теңдемеден акча массасынын экономиканын түрдүү көрсөткүчтөрүнөн көз карандылыгы, пайыздын табияты, банктык институттар менен борбордук банктын пайыздык саясаттарынын табияты, ошондой эле акча-насыя саясатынын чыныгы табияты билинди.

1. Коммерциялык банктын балансы, кирешелери жана чыгашалары

Коммерциялык банктардын негизги ишмердиги акча каражаттарын чогултуу менен алардын эсебинен насыяларды берүүдөн турат. Коммерциялык банктардын балансынын эң жөнөкөйлөтүлгөн вариантын карап, талдаганга аракет кылдык. Коммерциялык банктын балансы:

Активдер = милдеттенмелер + капитал.

Негизги активдери катары банктардын баланстарындагы пайыздарга тиешеси бар статьяларын, башкача айтканда элге жана ишканаларга берилген насыяларын, ал эми негизги милдеттенмелери катары элдин жана ишканалардын депозиттерин карадык. Калган башка активдер менен милдеттенмелердин баарысы боюнча пайыздар төлөнбөйт, же төлөнсө да салыштырмалуу аз мааниде болгондуктан, биз “жана башка” активдер менен “жана башка” милдеттенмелердин таза айырмасын нөлгө жакын деп кабыл алабыз, ошондуктан банктын пайыздарын аныктоого алар олуттуу таасирин тийгизбейт деп жоромолдодук. Банктын корреспонденттик эсебиндеги жана кассасындагы нак акчаларды банктардын резервдери катары карадык, ал акча массасынын курамында каралды. Четөлкө валютасындагы активдер менен милдеттенмелерин кароого албадык. Ошондо, коммерциялык банктын эң жөнөкөй балансы төмөнкүчө болот:

$$R+Li+Lp=Di+Dp+K,$$

мында: R – банктын резервдери (касса жана корсчет); L_i – банктын жеке кишилерге берген насыялары; L_p – банктын ишканаларга берген насыялары; D_i – жеке кишилерден алынган депозиттер; D_p – ишканалардан алынган депозиттер; K – банктын капиталы.

Пайыздык ставкалардын таасирин табуу үчүн банктын кирешелер жана чыгашалар отчетун анын жөнөкөй балансынын негизинде түзүп көрдүк. Банктын “жөнөкөйлөтүлгөн” кирешелер жана чыгашалар отчету төмөнкүчө түзүлдү:

$$R \cdot 0\% + (L_i + L_p) \cdot i_l = (D_i + D_p) \cdot i_d + K \cdot r_b + W + adm + dT,$$

мында: i_l – насыялар боюнча төлөнүүчү пайыздар; i_d – депозиттер боюнча төлөнүүчү пайыздар; r_b – банктын капиталынын кайта-рымдуулугу; W – банктын кызматчыларынын эмгек акысы; adm – административдик чыгашалар; dT – салыктардын деңгээли; T – төлөнүүчү салыктардын көлөмү.

Төлөнүүчү салыктар банктын таза кирешелеринен алынат, аны мындайча жаздык:

$$dT = T \cdot \{ (L_i + L_p) \cdot i_l - (D_i + D_p) \cdot i_d - W - adm \}.$$

Мунун негизинде төмөндөгүдөй теңдемени алдык:

$$(L_i + L_p) \cdot i_l = (D_i + D_p) \cdot i_d + K \cdot r_b + W + adm + T \cdot \{ (L_i + L_p) \cdot i_l - (D_i + D_p) \cdot i_d - W - adm \}, \text{ же}$$

$$(1 - T) \cdot (L_i + L_p) \cdot i_l = (1 - T) \cdot (D_i + D_p) \cdot i_d + K \cdot r_b + (1 - T) \cdot (W + adm)$$

(банктын таза кирешесинин формуласы).

(1)

2. Ишканалардын жана үй чарбаларынын баланстары, кирешелери жана чыгашалары

Жогорудагыдай эле жол менен ишканалардын жана жеке кишилердин баланстарын, кирешелер жана чыгашалар отчетторунун теңдемелерин жөнөкөйлөтүп жаздык. Биринчи болуп, ишкананын жөнөкөйлөтүлгөн балансын карайбыз: Активдер = Пассивдер. Ал эми:

Активдери = $D_p + P$; пассивдери = $L_p + P_o + K_p$; $P - P_o = P \cdot p$, мында: P – ишканалардын продукциясы жана P_o – продукцияны чыгарууга алынган сырьё менен керектүү материалдар. $P - P_o = P \cdot p$, бул – ишкананын продукциясынын таза өнүмү же таза операциялык киреше десек болот.

$D_p + P = L_p + P_o + K_p$ – ишкананын балансынын теңдемеси. Ал эми кирешелери жана чыгашалары төмөндөгүдөй болот:

$$D_p \cdot i_d + P \cdot p = L_p \cdot i_l + K_p \cdot r_p + w_p + adm_p + dT, \text{ мында } dT = T \cdot (D_p \cdot i_d + P \cdot p - L_p \cdot i_l - w_p - adm_p), \text{ же}$$

$$(1 - T) \cdot D_p \cdot i_d + (1 - T) \cdot P \cdot p = (1 - T) \cdot L_p \cdot i_l + K_p \cdot r_p + (1 - T) \cdot (w_p + adm_p)$$

(бул ишкананын таза кирешесинин формуласы).

(2)

Эми, үй чарбаларынын балансын, кирешелери менен чыгашаларынын теңдемелерин карайбыз. Үй чарбасынын (жеке кишинин) жөнөкөйлөтүлгөн Активдери = $D_i + K_b + K_p + H$, мында: K_b – жеке кишилердин банктардын акцияларына салган салымы; K_p – жеке кишилердин ишканаларга салган салымдары; H – жеке кишилердин менчигиндеги мүлкү (мал, жер жана ушул сыяктуулар). Жеке кишинин Пассивдери = $L_i + K_i$, мында K_i – жеке кишилердин капиталы, башкача айтканда активдеринин милдеттенмелеринен ашкан бөлүгү.

Эгер жеке кишинин карыздары активдеринен көп болсо, жеке кишинин капиталы тескери мааниде болот.

$D_i + K_b + K_p + H = L_i + K_i$ – жеке кишилердин балансынын теңдемеси. Жеке кишилердин кирешелери жана чыгашалары: $D_i \cdot i_d + K_b \cdot r_b + K_p \cdot r_p + H \cdot h + W_b + W_p = L_i \cdot i_l + K_i \cdot r_i + adm_i + W_i + dT$, мында: $dT = T \cdot (D_i \cdot i_d + K_b \cdot r_b + K_p \cdot r_p + W_b + W_p + H \cdot h - L_i \cdot i_l - K_i \cdot r_i - adm_i - i)$, мында: adm_i – жеке кишилердин административдик чыгашалары; W_i – жеке кишилердин башкаларга төлөгөн эмгек акылары; $K_i \cdot r_i$ – жеке кишилердин баардык ишкерликтен түшкөн (капиталдык, менчиктик) кирешелери, калдык катары аныкталат.

Мындан төмөнкү формуланы алдык:

$$(1 - T) \cdot D_i \cdot i_d + (1 - T) \cdot H \cdot h + (1 - T) \cdot (K_b \cdot r_b + K_p \cdot r_p) + (1 - T) \cdot (W_b + W_p) =$$

$$(1 - T) \cdot L_i \cdot i_l + K_i \cdot r_i + (1 - T) \cdot w_i + (1 - T) \cdot adm_i$$

(бул жеке кишинин таза кирешесинин формуласы).

(3)

Ишкананын жана жеке кишинин таза кирешелеринин теңдемелерин кошуу аркылуу Реалдуу сектордун таза кирешесинин теңдемесин алдык. Төмөндөгү эки теңдемени кошуу аркылуу:

$$\begin{aligned} & \{(1-T)*D_p*i_d+(1-T)*P*p=(1-T)*L_p*i_l+K_p*r_p+(1-T)*(w_p+adm_p)\}+\{(1-T)*D_i*i_d+(1-T)*H*h+(1- \\ & T)*(K_b*r_b+K_p*r_p)+1-T)*(W_b+W_p)=(1-T)*L_i*i_l+K_i*r_i+(1-T)*adm_i\}, \text{ жыйынды теңдемени алдык.} \\ & (1-T)*(D_p+D_i)*i_d+(1-T)*(P*p+H*h)=(1-T)*(L_p+L_i)*i_l+\{(1-T)*K_b*r_b+T*K_p*r_p+K_i*r_i\}+ \\ & (1-T)*(w_i+adm_p+adm_i-w_b) \end{aligned} \quad (4)$$

(бул реалдуу сектордун таза кирешесинин теңдемеси – РСТК).

3. Борбордук банктын балансы, кирешелери жана чыгашалары

Борбордук банктын жөнөкөйлөтүлгөн балансын жана кирешелер менен чыгашалар отчетун карап көрдүк. Жөнөкөйлөтүлгөн баланс катары борбордук банктын аналитикалык балансын алдык. Ал боюнча борбордук банктын таза ички активдери менен таза тышкы активдеринин суммасы акча базасына барабар [1]. Биз анализде борбордук банктар эки негизги кирешелер булагына ээ экендигин эске алдык. Чет өлкө валютасындагы резервдер, алар боюнча борбордук банктар четөлкө валютасындагы пайыздык ставкалардын маанисинде пайда табышат, ошондуктан четөлкө валюталарындагы резервдер боюнча пайыздарды орточолоп, i_f -деп белгиледик. Албетте, түрдүү валютадагы түрдүү активдер боюнча түрдүүчө пайыздык ставкалар бар. Алардын баарысын эске ала турган болсок, биздин таба турган формулабыз абдан татаал жана талдоого мүмкүндүк бербей турган абалга келип калат. Талдоо үчүн негизинен четэлдик жана ички пайыздардын деңгээли гана маанилүү болгондуктан, биз ушундай жөнөкөйлөтүүгө бардык.

Борбордук банктын ички активдери негизинен өкмөттүн баалуу кагаздарынан жана банктарга берилген насыялардан турат деп жоромолдодук. Борбордук банктын учеттук ставкасы түз же кыйыр түрдө кыска мөөнөттөгү пайыздык ставкаларды аныктай тургандыгын эске алуу менен, ички активдер боюнча пайыздык ставкалардын баарысын борбордук банктын учеттук ставкасына барабар же ага жакын деп чечтик. Борбордук банктын учеттук ставкасын, i_p -деп белгиледик. Борбордук банктын балансын төмөндөгүчө бердик [1, 6]:

$$NIA+NDA=MB, \quad (5)$$

мында: NIA – таза четөлкө активдери; NDA – таза ички активдери; MB – акча базасы.

Бул баланска негизденип, борбордук банктын кирешелер жана чыгашалар отчетун төмөнкүчө жаздык:

$$NIA*i_f+NDA*i_p=MB*0\%+w_y+pe+K_yr_y,$$

мында: w_y – борбордук банктын административдик чыгашалары, негизинен персоналга төлөнгөн эмгек акыдан турат; pe – накталай акчаны басып чыгарууга кеткен чыгашалар; K_yr_y – борбордук банктын таза пайдасы (K_y – борбордук банктын капиталы), калдык катары аныкталат.

Эгер (5) формуласынын эки тарабын тең акча мультипликаторунун көрсөткүчүнө көбөйтсөк, акча базасынын ордуна акча массасынын көрсөткүчүн алабыз:

$\mu(NIA+NDA)=\mu MB$, $\mu MB=M$. Акча массасы катары M1 агрегатын алдык, мында: $M1=C+D$ [6], демек биздин аналитикалык балансыбыз төмөнкүчө берилет: $\mu(NIA+NDA)=C+D$, бул формуланы кирешени тапканга бираз түзөтөбүз:

$$NIA+NDA=\frac{1}{\mu}(C+D).$$

Ушул формуланы колдонуп, борбордук банктын чыгашалар жана кирешелер отчетун чыгардык:

$$NIA*i_f+NDA*i_p=\frac{1}{\mu}(C*0\%+D*i_d)+w_y+pe+K_yr_y.$$

(борбордук банктын таза кирешесинин теңдемеси), (6)

мында: μ – M1 акча массасынын мультипликатору; ал эми i_d – талап боюнча төлөнүүчү депозиттерге төлөнүүчү ички пайыз.

Эгерде акча массасы катары M2 агрегатын алсак, анда тиешелүүлүгүнө жараша депозиттин курамы кененирээк аныкталат, башка өзгөрүүлөр жана кошумчалар болбойт, ошондуктан бул формула баардык эле акча массасынын агрегаттарына колдонулса болот.

4. Экономиканын бүт тармактарынын абалын кароо. Акча массасынын теңдемеси

Коммерциялык банктардын, ишканалардын, жеке кишилердин, борбордук банктын баланстарынын жөнөкөйлөтүлгөн формулаларын жана тиешелүү таза кирешелеринин теңдемелерин жогоруда карадык. Өкмөттүн жөнөкөйлөтүлгөн балансын жана тиешелүү таза кирешесинин теңдемесин жаңыдан түзөбүз. Өкмөттүн балансын мындайча аныктадык:

$$F+Pg+Hg+Kbg+Kpg=Kg+B,$$

мында: F – өкмөткө тиешелүү инфраструктура; Pg – өкмөткө тиешелүү өндүрүш; Hg – өкмөткө тиешелүү менчик (жер, суу, токой, кендер); Kbg – банктардын акцияларына өкмөттүн салымдары; Kpg – ишканалардын акцияларына өкмөттүн салымдары; Kg – өкмөттүн капиталдык позициясы, калдык катары аныкталат; B – өкмөттүн карыздык кагаздары.

$$B=Vi+Vp+Bb+Vy+Vf,$$

мында: Vi – жеке кишилердин колундагы өкмөттүн кагаздары; Vp – ишканалардын колундагы өкмөттүн кагаздары; Bb – банктардын колундагы өкмөттүн кагаздары; Vy – борбордук банктын балансындагы өкмөттүн кагаздары; Vf – чет өлкөлүктөрдүн колундагы өкмөттүн кагаздары.

Ушул баланстын негизинде өкмөттүн таза кирешелеринин теңдемесин таптык:

$$F*0\%+(P*p+H*h+Imp-Exp)*Tvat+(W+K_b*r_b+K_p*r_p+K_i*r_i) *$$

$$T+Kbg*r_b+Kpg*r_p+kire=Kg*r_g+B*i_g - (\text{өкмөттүн таза кирешесинин теңдемеси}),$$

мында: Tvat – кошумча нарк салыгынын өлчөмү; Imp – импорттун көлөмү; Exp – экспорттун көлөмү; W – жыйынды эмгек акылар, $W=w_i+w_p+w_b+w_y+w_g$, w_g – өкмөт тарабынан төлөнүүчү эмгек акылар; $Kbg*r_b$ – өкмөткө тиешелүү банктардын акцияларынан дивиденттер; $Kpg*r_p$ – өкмөткө тиешелүү ишканалардын акцияларынан дивиденттер; Kire – өкмөттүк органдардын кызмат көрсөтүүлөрүнөн түшкөн кирелери; $Kg*r_g$ – өкмөткө тиешелүү капиталдын кирешелүүлүгү, калдык; $B*i_g$ – өкмөттүн карыздары боюнча төлөнүүчү пайыздар.

Өкмөттүн таасирин эске алуу максатында, ишканалардын, жеке кишилердин, банктардын жана борбордук банктын баланстарында жана таза киреше теңдемелеринде өкмөттүн тиешелүү баалуу кагаздарын, алар боюнча төлөнүүчү пайыздык кирешелерди кошуу менен кененирээк карадык. Ошондой эле, ишканаларга жана жеке кишилерге тиешелүү накталай акчаларды бөлүп көрсөтүүгө туура келди. Борбордук банктын балансындагы накталай акчалар $S=C_i+C_p$ элдин колундагы жана ишканалардагы акчалардан турат.

Коммерциялык банктын балансына жаңылык киргиздик. Банктын иш-аракеттериндеги жана балансындагы ажырымдарды эсепке алууга аракеттендик. Банктын балансындагы ажырымдарды, өтө тобокелдүү активдерди, хедж инструменттердин баарысын бир актив катары – S, же чайкоочу актив деп атадык, аны банктардын активдеринин катарына коштук, алардан түшкөн пайданы спекулятивдик пайда катары – s-деп, белгиледик. Ишканалардын тышкы дүйнө менен байланыштарын жалпылап df-деп, белгиледик. Аталган кеңейтүүлөрдү жана кошумчалоолорду эске алуу менен беш теңдемени бир системага келтирип түзөттүк жана аларды кошуу менен:

$$F+Pg+Hg+Kbg+Kpg=Kg+B$$

$$NIA+NDC+B_y=\frac{1}{\mu}(C+D), \cdot NDC=NDA-B_y$$

(таза ички насыя (кредит), же $MB*\mu=M$ ушул формуланы колдонобуз

$$R+Li+Lp+B_b+S=Di+Dp+K_b,$$

мында: S – чайкоочу активдер,

$$D_p+P+C_p+B_p=L_p+Po+Kp+df,$$

мында: df – тышкы байланыштар,

$D_i+K_b+K_p+H+C_i+B_i=L_i+K_i$, жыйынтыгында, төмөнкүдөй жалпы теңдемени алдык:

$$M=MB*\mu+F+Pg+Hg+Kbg+Kpg+R+Li+Lp+B_b+S+D_p+P+C_p+V_p+D_i+K_b+K_p+H+C_i+B_i-Kg-V-D_i-D_p-K_b-L_p-P_o-K_p-df-L_i-K_i, \text{ же}$$

$M=(\mu+1)*MB+F+Pa+Na+S-V_y-V_f-K_i$. (бул экономикадагы бүт активдердин теңдемеси), мында: $MB=R+C_p+C_i$; $V_y+V_f=B-V_i-V_p-B_b$; $Pa=P_g+P-P_o$; $Na=H_g+H$; $Kbg+Kpg$. Бул эки чоңдук тең банктар менен ишканалардагы капиталдык салымдарда отурган-дыктан, биз аларды жыйынды капиталдык салымдардын курамында бар деп эсептедик. Ошондо, экономиканын жыйынды балансын алдык:

$$M=(\mu+1)*MB+F+Pa+Na+S-V_y-V_f-K_i \text{ же} \quad (7)$$

$$MB=V_y+V_f+K_i-F-Pa-Na-S. \quad (7^*)$$

Алынган формуланы, экономикадагы акча массасына түз же кыйыр түрдө таасир этүүчү, активдер жана алардын булактарын түшүндүргөн формула десек болот. Мында көрүнүп тургандай, борбордук банк экономикага акча базасын көбөйтүү аркылуу гана акчанын массасын өстүрө алат. Акчанын көбөйүүсү төмөнкүлөргө багытталышы мүмкүн:

- Инфраструктураны акчалаштырууга (монетизациялоого) (F);
- Өндүрүштөгү продукцияларды жана өнүмдөрүн акчалаштырууга (Pa);
- Менчиктен түшкөн өнүмдү акчалаштырууга (Na);
- Өкмөттүн баалуу кагаздарын борбордук банк же четөлкөлөр тарабынан сатып алууга;
- Жеке кишилердин капиталдык салымдарына (K_i);
- Активдердин акчага айлануусу ага тиешелүү күчтүн же кубаттын болушуна бай-ланыштуу. Ал чайкоочу активдердин катышы менен ишке ашат (S).

Таза кирешелердин теңдемелерин кошуу аркылуу акча массасынын формуласын чыгардык:

$$(P^*p+H^*h+Imp-Exp)*Tvat+(W+K_b^*r_b+K_p^*r_p+K_i^*r_i)*T+Kbg^*r_b+Kpg^*r_p+kire=Kg^*r_g+B^*i_g$$

(*өкмөттүн таза кирешеси*)

$$NIA^*i_f+NDC^*i_p+B_y^*i_g=\frac{1}{\mu}(D^*i_d)+w_y+pe+adm_y+K_yr_y(ББ)$$

$$(1-T)*(Li+Lp)^*i_l+B_b^*i_g+S^*s=(1-T)*(Di+Dp)^*i_d+K_b^*r_b+(1-T)*(w_b+adm_b) \quad (\text{коммерциялык банктардын кирешеси})$$

$$(1-T)^*D_p^*i_d+(1-T)^*P^*p+B_p^*i_g=(1-T)^*L_p^*i_l+K_p^*r_p+(1-T)^*(w_p+adm_p)+df \quad (\text{ишканалардын кирешеси})$$

$$(1-T)^*D_i^*i_d+(1-T)^*H^*h+(1-T)^*(K_b^*r_b+K_p^*r_p)+(1-T)^*(w_b+w_p)+B_i^*i_g=(1-T)^*L_i^*i_l+K_i^*r_i+(1-T)^*w_i+(1-T)^*adm_i \quad (\text{жеке чарбалардын кирешеси}).$$

Бул теңдемелерди кошкондо, кээ бир чоңдуктар ич ара жоюлушат. Алар: банктардын берген насыялары ишканалар жана жеке кишилер тарабынан алынган насыяларга барабар; банктар чогулткан депозиттер ишканалар жана жеке кишилер тарабынан салынган депозиттерге барабар. Эмгек акыга тиешелүү чоңдуктардын баарысын теңдеменин сол жагына жыйнадык жана жыйынды эмгек акы катары белгилөө киргиздик, $w_a=w*T-w_y-(1-T)^*w_i-w_g$, мында $w=w_y+w_b+w_p+w_i+w_g$.

Капиталдык (акциялар) салымдарга тиешелүү чоңдуктардын баарысын теңдеменин оң жагына чогулттук жана агрегаттык капиталдык кирешелүүлүк катары белгилөө киргиздик, $K_a=K_i^*r_i*(1-T)+(K_g^*r_g-K_{bg}^*r_{bg}-K_{pg}^*r_{pg})+K_y^*r_y$. Жыйынды кирешелер: жеке кишилердин капиталдык салымдарынан табылган жана салыктын деңгээлине түзөтүлгөн кирешелеринен; өкмөттүн ишканаларга жана банктарга салынган капиталдык салымдарынан табылган кирешелеринен; ошондой эле борбордук банктын тапкан пайдасынан турат. Административдик чыгашаларды жана өкмөттүн мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдөн тапкан пайдасын ($kire$) кошуп, теңдеменин оң тарабында жыйынды административдик чыгашалар деп белгиледик:

$ADM=adm_y+(1-T)^*adm_b+(1-T)^*adm_p+(1-T)^*adm_i-kire$. Ишканалардын тышкы экономика менен болгон байланышын df деп белгиледик. Ал сырттан келип түшкөн капиталдык инвестициялардан (K_f), сырттан алынган насыялардан, продукция өндүрүүгө алынган

товарлардан жана четөлкөлүктөрдүн менчикке салган салымдарынан турат деп жөнөкөйлөттүк. Ошондо: $df = -(P^*p+H^*h)_f \cdot T + K_f \cdot r_f + L_f \cdot i_f$ болот. Жыйынтыгында, биз төмөндөгүдөй бириккен кирешелердин теңдемесин алдык:

$$(P^*p+H^*h) \cdot (T_{vat}-T+1) + (Imp-Exp) \cdot T_{vat} + NIA \cdot i_f + NDC \cdot i_p + S \cdot s = \frac{1}{\mu} D \cdot i_d + w_a \cdot T + pe + ADM + K_a + B_t \cdot i_g + df$$

(таза кирешелердин бириккен теңдемеси). Таза тышкы активдерди борбор-дук банктын балансынан чыгарабыз: $\cdot NIA + NDC + B_y = \frac{M}{\mu}; NIA = \frac{M}{\mu} - NDC - B_y$, таза тышкы активдердин табылган маанисин бириккен тең-демеге коюп, акча массасынын формуласын табабыз:

$$M = D \cdot \frac{i_d}{i_f} + \frac{\mu}{i_f} (w_a \cdot T + K_a) + \frac{\mu}{i_f} (pe + ADM) + \frac{\mu}{i_f} df + \mu \cdot NDC \cdot (1 - \frac{i_p}{i_f}) - \frac{\mu}{i_f} S \cdot s + \dots + \mu \cdot (B_t \cdot \frac{i_g}{i_f} + B_y) \dots - \frac{\mu}{i_f} (P^*p+H^*h) \cdot (T_{vat}-T+1) - \frac{\mu}{i_f} (Imp-Exp) \cdot T_{vat} \rightarrow \rightarrow \rightarrow \quad (8)$$

Алынган формуланы талдоо:

1. Акча массасы четөлкө пайыздык став-касына (i_f) тескери көзкарандылыкта. Бул текши бардык чоңдуктар аркылуу берилген жана түшүнүктүү. Себеби экономикадагы бардык көрсөткүчтөр четөлкөлүк көрсөткүчтөргө салыштырмалуу оң же тескери мааниде өнүгөт. Четөлкө ставкасы көтөрүлсө, акчага талап азаят, түшсө акчага талап өсөт.

2. Маанилүү көрсөткүч катары акчанын мультипликатору (μ) берилип жатат. Мааниси жагынан алып караганда, акча аралашкан кандай гана болбосун операция мультипликативдик эффектке ээ экендигин көрсөтүп турат. Мультипликатор өскөн сайын акчага талап өсөт. Акча массасы катары кеңири маанидеги чоңдук колдонулуп жаткандыктан, анын мультипликатору дагы кеңири чоңдуктарды камтуусу керек.

3. $\frac{D \cdot i_d}{i_f}$ – чоңдугу депозиттер менен аларга коюлган пайыздардын акчага болгон таасирин билдирет. Бир нече учурлар болушу мүмкүн:

а) $i_d = i_f$, мындай учурда депозиттердин көбөйүшү акчага оң таасирин тийгизет;

б) башка учурларда, i_d өссө, акча массасына талап да өсөт, бул “редолларизацияга” байланышкан. i_f өссө, акча массасына талап түшөт бул “долларизацияга” байланышкан;

в) $i_d = 0$ болсо, бул чоңдук акчага таасир этпей калат.

4. $\frac{\mu}{i_f} (w_a \cdot T + K_a)$ – бул чоңдук экономикадагы кирешелердин жана эмгек акылардын акча массасына болгон таасирин билдирет. Четөлкө пайыздарынан башка бардык чоңдуктар оң көзкарандылыкта экендиги көрүнүп турат. Кирешелер, эмгек акылар көбөйгөн сайын акчага болгон талап дагы күчөйт. Салыктардын көбөйүшү дагы акчага болгон талапты күчөтөөрү көрүнүп турат.

5. $\frac{\mu}{i_f} (pe + ADM)$ – административдик чыгашалардын мультипликациясы керектөөлөрдү өстүрүү аркылуу акчага болгон талапты күчөтөөрү көрүнүүдө. $pe + ADM = const$ десек, анын мультипликациясы гана маанилүү болуп калат.

6. $\frac{\mu}{i_f} df$ – реалдуу сектордун тышкы экономика менен алакалары негизинен акчага болгон талапты күчөтөөрү билинип турат. Бирок, акчалардын жана товарлардын агымдарынын багытына жараша бул көрсөткүч башкача талданышы керек. Бул жерде df -тин эмнеден тураарын эстейли: $df = -(P^*p+H^*h)_f \cdot T + K_f \cdot r_f + L_f \cdot i_f$. Биринчиден, акча экономикага келип жатканда, четөлкө валютасында келе тургандыктан, ал акчага болгон талапты күчөтөт. Ошондой эле өндүрүшкө салынуучу товарлар же сырьелор келип жатканда дагы ушундай эле таасир этишет. Ал эми, алар боюнча төлөөлөр өз кезегинде тескери таасир этип, экономикадагы акчанын бир бөлүгүн же товарларды алып чыгып кетүү менен жүрөт. Мындай учурда акчанын агымынын багыты тескери багытта болгондуктан, алардын көбөйүшү улуттук валютага болгон талапты азайтат. Ошондуктан df -ти эки чоңдуктан турат десек болчудай: df_{in} – келүүчүлөр; df_{out} – чыгуучулар. Экөөнүн айырмасы гана узак мөөнөттө акчага болгон талапты күчөтөт же азайтат. Натыйжада, экономикада оң ажырым же тескери ажырым түзүлөт. Оң ажырымда тышкы кирешелер көбөйгөн сайын акчага болгон

талап өсө берет. Тескери ажырымда, ал сөзсүз түрдө кайсы бир кризистик абалга чейин алып келиши мүмкүн, же алмашуу курсу түшөт. $df=dfin-dfout$. Четөлкөлүк инвесторлор алып келгенине караганда, чыгарып кетүүчү суммасы көбүрөөк болгонго аракет кылышкандыктан, бул айырма дайыма негизинен тескери мааниде болот. Алар эмнеге байланышкан? $dfin=Po+Ho+K_{fo}+L_{fo}$, экономикага өндүрүшкө четөлкөлүктөр тарабынан алынып келип жаткан сырьелордон, менчикке салынуучу салымдардан, акцияларды сатып алуу үчүн салымдардан, тартылган чет өлкөлүк насыялардан турат. $dfout=Po*p+Ho*h+K_{fo}*r_f+L_{fo}*i_f$ тескерисинче, чыгып кетип жаткан агымдардан, экономикадагы өндүрүлгөн товардын тиешелүү бөлүгүнөн, менчиктен алынган пайданын бөлүгүнөн, капиталдык салымдар боюнча дивиденттерди төлөөлөрдөн жана насыялар боюнча пайыздык төлөмдөрдөн турат. Булардын баарысы тең тескери мааниде болушат. Булардын көбөйүшү акчага болгон талапты азайтат, четөлкө валютасына болгон талапты күчөтөт. Балансташпаган саясат өтө чоң ажырымдарга алып келүүлөрү мүмкүн. Өндүрүмдүүлүк төмөн болсо, тиешелүү кирешелүүлүктү камсыз кылуу мүмкүн эмес. Жыйынтыгында, келечекте алмашуу курсунун проблемасына же кризиске апкелиши мүмкүн. Менчикке салымдар башында баалардын өсүшүнө апкелип, салымдарды чыгарып кетээринде кескин баалардын түшүшүн жаратат. Насыялар боюнча салымдар алмашуу курсуна таасир этет. Акциялар боюнча кайтарымдуулук четөлкөгө караганда жогору болсо, салымдардын күчөшүнө апкелет, тескерисинче болсо, акциялардын баасынын түшүшүнө апкелет.

7. $(P*p+H*h)*(T_{vat}-T+1)$ – өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгүнүн жана салыктардын деңгээлинин таасирин билдирген чоңдук. $(T_{vat}-T)$ оң мааниде болсо, салыктардын өсүшү, акчага болгон талаптын өндүрүштө дагы, менчикте дагы түшүшүнө апкелет. $(T_{vat}-T) = -1$ болсо, салыктын өлчөмүнүн акчага таасири болбой калат. $(T_{vat}-T) < -1$ болсо, салыктын деңгээлинин акчанын талабына болгон таасири тескери мааниде болот жана акчанын бир бөлүгү импортту финансылуу чыгарылып кетип тураарын көргөзөт. Экономикадагы кошумча наркка болгон салыктын киреше салыгынан төмөн болушу акчага болгон талапты көбөйтөт, өндүрүштү өстүрүүгө өбөлгө түзөт.

8. $\frac{\mu}{i_f}(Imp-Exp)*T_{vat}$ – экспорт менен импорттун өзгөрүүсү жана кошумча нарк салыгынын аларга болгон таасирин билдирет. Импорт көбөйсө, акчага болгон талап азаят, экспорт көбөйсө, кирешелер көбөйөт, акчага талап өсөт.

9. $\mu*NDC*(1-\frac{i_p}{i_f})$ – акча саясатынын акчага болгон таасирин билдирет. Мында бир нече учурлар болушу мүмкүн:

а) $i_p = i_f$ болсо, бул чоңдуктун акчага таасири болбойт;

б) $i_p > i_f$ болсо, бул чоңдуктун акчага болгон таасири тескери мааниде болот. Бул деген акча саясатынын катуулугун билдирет да, экономикадагы акчага болгон талаптын түшүшүнө апкелет;

в) $i_p < i_f$ болсо, акча саясатынын жумшактыгын билдирет. Борбордук банктын пайызынын төмөндөшү акчага болгон талаптын өсүшүнө апкелет;

г) пайыздык ставкалар туруктуу болуп, NDC өссө, акчага болгон талап өсөт.

10. $\mu*(B_i*\frac{i_g}{i_f}+B_y)$ – өкмөттүн баалуу кагаздарынын жана алардын пайыздарынын акча талабына тийгизген таасирин билдирет. Элдин колундагы, ишканалардагы жана коммерциялык банктардагы өкмөттүн кагаздары акчанын өсүшүнө таасирин тийгизбейт. Тышкы өлкөлөргө сатылган кагаздар менен борбордук банк сатып алган өкмөттүн баалуу кагаздары гана таасир этээри көрүнүп турат. Борбордук банк өкмөттүн баалуу кагаздарын сатып алуу менен акчанын санын көбөйтөт. Ал эми сыртка сатылуучу кагаздар экономикага четөлкө валютасын апкелет, валютаны өкмөт борбордук банкка сатат, демек акчанын массасын көбөйтөт. Же болбосо, базарда сатылса, алмашуу курсуна таасир этет, ал аркылуу акчанын талабына таасир этет. Өкмөттүн кагаздарынын көбөйүшү, алар боюнча пайыздардын өсүшү акчага болгон талаптын өсүшүнө апкелет.

11. $\frac{\mu}{if} S^*s$ – банктардын балансындагы оң жана тескери ажырымдардан табылган пайда катары каралган чондук, чындыгында өтө көп маанини билдирет. Чайкоочу активдер катары караганыбыз менен, акчанын формуласын жакшылап караган киши жаңы көп нерселерди байкайт. Алар эмнелер? Бул үчүн биз экономикадагы бүт активдердин теңдемесин (7) кошо карай кетели: $M = (\mu+1) * MB + F + Pa + Na + S - B_y - B_f - K_i$. Бул теңдемеге ылайык экономикадагы акча массасы көп түрдүү активдерге орун баскыч, алмашуучу катары кызмат өтөөрү көрүнүп турат [3]. Акчанын айлануусуна кандай актив кандайча жол менен киргизилет деген суроо пайда болбой койбойт. Анын жообун биз мындай бермекчибиз. Экономикада кандай гана актив болбосун, эгер “кубаттуулугу” жетиштүү болсо гана акчанын айлануусуна аралашат. Аралашкан активдердин ичинен саналуусу гана борбордук банк тарабынан таанылып, акча сунушун көбөйтүүгө же азайтууга кызмат кыла баштайт. Мындай операцияларды борбордук банктардын ачык рыноктогу операциялары деп жүрөбүз. Борбордук банктар ушул тапта өкмөттүн баалуу кагаздарын кеңири колдонушат жана акчаны алмаштыруучу актив катары таанышты, бул өкмөттүн күчүнө жараша [6]. Акчанын массасын көбөйтүүнүн жана азайтуунун ушул жолу 7 формулада даана көрүнүп турат. Өкмөт баалуу кагаздарды эмнеге чыгарат? Бюджеттин тартыштыгын жапканга (керектөө коротууларын көбөйтүүгө), инфраструктуралык проекттерди каржылаганга (инвестициялык коротууларды көбөйтүүгө), тышкы карызды жапканга ж.б.у.с. [7], борбордук банк биринчи этабында катышпаса да, кийинки этаптарында сөзсүз баалуу кагаздарды сатып алууга катышат. Ал үчүн эмне керек:

- “Кубаттуулугу” бар жакты таануу аркылуу активди акча айлануусуна киргизүү жүрөт. Өкмөт ошондой кубаттуулукка ээ;
- Кубаттуулугу бар жактын аракеттери борбордук банктын акча саясатынын эрежесине (framework) туура келиши керек;
- Теориялык жактан негиздеме болуусу керек;
- Борбордук банктын анализдери же моделдеринин жыйынтыгы экономикадагы талаптын көбөйгөнүн көрсөтүшү керек. Талап күчөсө, борбордук банк акчанын сунушун кө-бөйтө тургандыгы анын саясатында каралышы керек (эреженин бир түрү);
- Саясий таасир күчтүү болуусу керек (мыйзамды өзгөртүүгө чейин бара алгандай, же борбордук банкка буйрук бере алгандай);
- Экономикалык абалдын начарлагандыгы акча саясаты тарабынан гана жакшыр-тылышы мүмкүн дегендей кырдаал түзүлүшү керек (саясий күчтөр, өкмөт, эксперттер ж.б. макул болгондой);
- Социалдык абалдын начарлагандыгы акча саясатына күчтүү таасир эткенде (жумушсуздуктун өтө күчөшү же ушул сыяктуу кырдаалдар);
- Саясий абалдын начарлагандыгынан саясий таасирдин курчтугу.

Жалпылап айтканда, кандай абал болсо да, анын кесепетинен, борбордук банкка болгон таасир, кайсыл бир активдердин акчага алмаштырылышына же борбордук банктын насыяларынын өсүшүнө алып келген кырдаалдардын баарын биз “Кубаттуулук” Стин чыныгы маанисин түшүндүрөт деп тааныдык. Түз жана кыйыр түрүндө бул көп авторлор тарабынан белгиленген [3, 4, 5, 6, 7]. Кубаттуулук пайда болгон учурдан тартып анын акчага айланышына чейин бир топ убакыт өтүшү мүмкүн, демек убакыт ажырымы мында бар. S функциясы экономикадагы кайсы бир ажырымдардын пайда болушунан тартып, анын өөрчүшүнө алып келгендигин, андан кийин анын “кубаттуулугу” өсүп отуруп, аягында өкмөт, саясий күчтөр же болбосо, борбордук банкты “көндүрүү” жолу аркылуу активдердин акчага алмаштырылышына жетишилген таасирди билдирет. Көндүрүү жолу негизинен теориялык негиздемелерге жана өнүккөн моделдерге таянат, мында борбордук банктын жетекчилигинин ролу абдан жогору.

Кубаттуулуктун мисалдарынан деп, төмөнкүлөрдү атаса болот:

- Финансылык институттардын баланстарындагы ажырымдар топтолуп отуруп, сис-темалык кризиске апкелиши мүмкүн дегендей жагдай түзүлсө, системалык кризисти болтурбаш үчүн борбордук банк сөзсүз акча массасын көбөйтөт.

- Финансылык институттардагы ажырымдар системалык кризиске кириптер кыла-арлык маанилүү болсо: пайыздардын ажырымы, валюталык позициялар; активдер менен милдеттенмелердеги баалардын ажырымы; активдердин реалдуу сапаты менен учетко алынган баасындагы ажырымдар ж.б.

- Реалдуу сектордогу ажырымдар: өндүрүмдүүлүк менен эмгек акынын ортосундагы ажырым; ички өндүрүмдүүлүк менен тышкы өндүрүмдүүлүктүн ортосундагы ажырым, алмашуу курсунун деңгээли; баалардын ортосундагы ажырым; баланстык ажырым ж.б.

- Борбордук банктын саясатынын таасириндеги ажырымдар.

- Бюджеттин тартыштыгы.

- Экономикадагы жыйымдар (сбережения) менен инвестициялардын ортосундагы ажырым, соода же төлөө балансындагы ажырымдар.

Бул ажырымдар аягында келип кубаттуу күчкө айлана алса жана борбордук банкка

таасир эте алса, $\frac{\mu}{i_f} S*s$ чоңдугу иштей баштайт. Ал акча массасынын бир эле учурда кескин көбөйүшүнө же кыскарышына (чайкоочулукка) апкелиши мүмкүн. Бул Кенс тарабынан инфляциялык кесепет катары абдан жакшы талданган [5]. Мындай абалда борбордук банк кризисти болтурбаш үчүн сөзсүз акчанын сунушун көбөйтөт. Бирок кубаттуулуктун себептери пайда болгондон баштап, кубаттуу күчкө айланып, ишке ашырылышына чейин бир топ жылдар өтүшү мүмкүн. Ошондуктан бул функциянын таасири көп учурда байкала бербейт.

(8) теңдемесин өлкөнүн кирешелеринин жана чыгашаларынын теңдемеси же өлкөдөгү таза кирешелердин теңдемеси десек болот. Бул формула бизге экономикада киреше алып келүүчү булактарды, активдерди жана акчанын андагы ролун толук көрсөтүп турат.

Бул теңдеме шарттуу түрдө үч бөлүктөн турат:

- Акчага талапты түзүүчүлөрдөн;
- Акча саясатынын таасиринен;
- Кубаттуулук аркылуу бөлүштүрүүдөн.

$$M = M_{\text{талап}} + M_{\text{таасир}} + M_{\text{кубаттуулук}}$$

$$M_{\text{талап}} = D * \frac{i_d}{i_f} + \frac{\mu}{i_f} (w_a * T + K_a) + \frac{\mu}{i_f} (p_e + ADM) + \frac{\mu}{i_f} df$$

$$M_{\text{таасир}} = \mu * NDC * (1 - \frac{i_x}{i_f})$$

$$M_{\text{кубаттуулук}} = \frac{\mu}{i_f} S*s + \mu * (B_t * \frac{i_x}{i_f} + B_y) - \frac{\mu}{i_f} (P*p + H*h) * (T_{vat} - T + 1) - \frac{\mu}{i_f} * (Imp - Exp) * T_{vat}$$

Теңдемеге ылайык, акчага болгон талап, акча саясатын жүргүзүү, аны жүргүзүүдөгү кубаттуулуктун колдонулушу, баарысы биригип гана экономикадагы акча саясатынын жыйынтыгын берет. Алардын бири-бирине болгон таасири дайыма жүрүп турат. Ар кимисин өз алдынча караган болбойт, аларды бирге караш керек.

5. Акча талабын моделдөө мүмкүнчүлүгү жана борбордук банктын пайыздык чени

Акчанын массасынын формуласынан көрүнүп тургандай, өтө көп чоңдуктар акча массасынын түзүлүшүнө, динамикасына катышат. Аларды моделдөө мүмкүндүгү канчалык реалдуу деген ой пайда болбой койбойт. Моделдөө үчүн жалпыласак, акчага болгон талаптын формуласы төмөнкүдөй чоңдуктардан көзкаранды болоору билинет:

$M = F(D_+, i_{d+}, Y_+, i_{f-}, \mu_+, d_{fin+}, d_{fout-}, b_{ty+}, p_-, h_-, t_-, imp_-, exp_+, s_{-+})$ Көрүнүп тургандай, ар бир чоңдук өз кезегинде бир нече чоңдуктарды бириктирген комплекстүү чоңдуктардан болуп саналышат же интегралдык, матрицалык чоңдук катары каралса да болот. Алардын ар бири убакыт мерчеминде өзгөрүлүп турат, бири экинчисине таасир этет. Ар бир чоңдукту моделдөө жана алардан турган формуланын моделин түзүп чыгуу өтө татаал жана модель

түзүүгө мүмкүндүк бербей тургандай абалда. Алардын ичинде “Кубаттуулукту” аныктоо өтө татаал, моделдөө дээрлик мүмкүн эмес. Демек, акчага болгон талапты, моделдөө жолу менен аныктоо дээрлик мүмкүн эмес. Шарттарын тактап, кыскартуу жана жөнөкөйлөтүү жолу менен моделдин кайсы бир түрүн алуу мүмкүн, бирок ал толук абалды канааттандыруу түшүндүрө албайт, ошондуктан келечекте сөзсүз ажырымга апкелет да, “кубаттуулук” функциясы иштей баштайт. Анын уландысы моделдин туура эместигин көрсөтөт жана экономика кризиске кептелет же борбордук банк кайсы бир “салттан тышкаркы”, башкача айтканда эрежеге жана моделге туура келбеген ишчараларды көрө баштайт. Дүйнөдөгү түрдүү теориялардын практикада толук иштебей жаткандыгынын себеби ушунда.

Борбордук банктардын ишаракеттеринде “кубаттуулуктун” таасири өтө зор болгондуктан, бир дагы борбордук банк өзалдынча саясат жүргүзө албайт [7]. Демек, акчага болгон талапты так аныктоого болгон аракет, жакшы жыйынтык бербейт. Кыска мөөнөттүк мерчемде көпчүлүк факторлордун таасирлерин жокко эсе деп эсептеп, акчага болгон талапты аныктаган күндө да, эсепке алынбаган факторлор жыйылып отуруп келечекте сөзсүз кризиске апкелет. Ал өзгөчө “кубаттуулукту” пайда кылуу менен экономикадагы акча массасын көбөйтүүгө же анын чыныгы маанисинде айтканда – экономикадагы байлыкты кайрадан бөлүштүрүүгө апкелет. Түрдүү теорияларга негизделген жолдор, монетаристтер, кейнсчилер толук турпатында жана ар дайым туура болуулары мүмкүн эмес. “Кубаттуулук” функциясын эске алуу толугу менен мүмкүн эмес, ал акырында келип эле бүтүндөй экономикадагы кирешени жана байлыкты кайрадан бөлүштүрүүгө байланышкан. Мында акча саясатынын бардык куралдары (борбордук банктын эсептик чени, ачык рыноктогу операциялары) ошол бөлүштүрүү кубатын ишке ашырган эле механизмге айланышат. Ошондуктан, акча талабын аныктоо үчүн көп факторлорду жокко чыгарыш керек (ал толук түрдө мүмкүн эмес) же кээ бир куралдардан баш тартыш керек.

Бириккен таза кирешелердин теңдемесинен борбордук банктын эсептик ченин аныктап чыгарса болот. Ага ылайык борбордук банктын эсептик чени төмөнкүчө аныкталат:

$$i_p = \frac{1}{\mu \cdot NDC} D \cdot i_d + \frac{wa \cdot I + Ka}{NDC} + \frac{pe + adm}{NDC} + \frac{1}{NDC} (B_t \cdot i_g + df) \cdot \frac{1}{NDC} (P \cdot p + H \cdot h) + (T_{vat} - T + 1) \cdot \frac{1}{NDC} \cdot (Imp - Exp) \cdot T_{vat} - \frac{1}{NDC} \cdot S \cdot s - \frac{NIA}{NDC} \cdot i_f \dots \dots \dots (9)$$

Бул теңдеме аркылуу биз борбордук банктын эсептик ченин аныктоого кайсы факторлор бир эле моментте аз же көп, түз же кыйыр түрдө таасир этээрин көрөбүз. Убакыттын өтүшү менен алар азайып же көбөйүп, жоголуп же пайда болуп турушат. Ал факторлордун негизгилеринен болуп төмөнкүлөрдү атай кетели:

- Акча мультипликаторунун деңгээли;
- Ички насыялардын көлөмү;
- Депозиттердин көлөмү;
- Депозиттер боюнча түзүлгөн пайыздардын деңгээли;
- Экономикадагы эмгек акынын деңгээли;
- Капиталдык салымдардын кирешелүүлүгүнүн деңгээли;
- Бизнестеги чыгашалардын деңгээли;
- Өкмөттүн борбордук банктын балансындагы милдеттенмелеринин көлөмү жана тышкы карыздары;
- Тышкы экономикалар менен алакалардын деңгээли;
- Ички өндүрүмдүүлүк, ички өндүрүшкө кошумча нарк салыгынын деңгээли;
- Менчиктен түшкөн пайданын деңгээли жана ага салынган киреше салыгынын деңгээли;
- Экспорт менен импорттун деңгээли жана катнашы;
- Борбордук банктын акча саясатынын таасири;
- Кубаттуулуктун түрлөрү жана алардын таасирлери.

Саналып кеткен факторлордон көрүнүп тургандай, эсептик ченди так аныктоо деле мүмкүн эмес. Акча массасына канчалаган факторлор таасир этсе, пайыздарга деле ошончолук факторлор таасир этишет. Аягында борбордук банктын пайызы экономикадагы кубаттуулукка баш иет да, пайыз байлыкты кайра бөлүштүрүү эле куралы болуп кала берет.

6. “Кубаттуулук”.

Анда эмесе, ушул жерден S-ти толук талдай кетсек болчудай. 8 формуласынан S-ти табабыз. Эгер экономикадагы акча массасын белгилүү десек, анда.

$$S = \frac{1}{s} \{ D * \frac{i_d}{\mu} + (w_a * T + K_a) + (pe + ADM) + df + NDC * (1 - i_p) - \frac{i_f}{\mu} * M + (B_t * i_g + B_y * i_f) - (P * p + H * h) * (T_{vat} - T + 1) - (Imp - Exp) * T_{vat} \}.$$

Формуладагы ар бир чоңдук чайкоочулук башталгандан тартып, кайсы бир убакыт өткөндөн кийин келип чыккан кесепетине жараша “күч” катары колдонулуусу толук мүмкүн. Кичинекей s-ти “күчтү” топтоого катышуучулардын болжолдогон кирешелүүлүгү деп тааныйбыз. Киреше табуу бир нече этапта ишке ашырылат. Биринчи этабында ажырымды пайда кылууга жумшалган акчадан табылган пайдадан турса, экинчи этабында ажырымдын ордун жабууга колдонулуучу активдерден, ал эми үчүнчү этабында ал активдерди акчага айландыруудан турат. Биринчи эки этабында борбордук банк же банктар катышышпашы мүмкүн, бирок үчүнчү этабы алардын катышуусуз өтпөйт. Банктарга таасир этүү аркылуу гана бул процессти аягына чыгаруу мүмкүн. Анда аларды карай кетели:

1. $D * \frac{i_d}{\mu}$ – чоңдугу. Күч катары бул аманатчылардын депозиттерин коргоону билдирет, көпчүлүк учурда системалык тобокелдикти болтурбоо үчүн же социалдык коогалаңдын алдын алуу үчүн жүргүзүлөт. Практикада банкрот болгон банкты же банктарды, системалуу финансы институттарын куткаруу түрүндө жүрөт. Мунун жүрүшүндө борбордук банк өкмөттүн атайын чыгарган баалуу кагаздарын сатып алуу аркылуу же өзү насыя берүү аркылуу экономикага акчаны чыгарат жана кирешени кыйыр бөлүштүрөт.

2. $w_a * T$ – экономикадагы жумушсуздукту азайтуу же эмгек акыны көбөйтүү жолун күч катары колдонуу. Бул көпчүлүк китептерде кеңири каралган.

3. K_a – экономикадагы улуттук маанидеги же инфраструктуралык проекттерди каржылоо жолу. Саясий күчтү колдонуу аркылуу негизинен жүрөт.

4. ADM – ички чыгымдарды азайтууга таасир этүү жолу, негизинен алмашуу курсун түшүрүү аркылуу жүрөт.

5. df – эки этаптан турат, экономикага кирүү этабынан жана чыгаруу этабынан. df_{in} – келүүчүлөр; df_{out} – чыгуучулар. $df_{in} = P_o + H_o + K_{fo} + L_{fo}$, $df_{out} = P_o * p + H_o * h + K_{fo} * r_f + L_{fo} * i_f$. Жогоруда деталдуу түрдө талданган. Негизинен тышкы дүйнө менен болгон мамилелердин кесепеттеринен топтолгон күчтөрдүн таасири. Түрдүү жолдор менен ишке ашат.

6. $NDC * (1 - i_p)$ – акча саясатынын тескери кесепеттерин жоюу үчүн кошумча аракеттер жана аларга таасир этүүчү күчтөрдүн жолу.

7. $\frac{i_f}{\mu} * M$ – тышкы пайыздык ставкалардын таасир этүүсү, ага карата акчага болгон талаптын өзгөрүүсүнүн таасири.

8. $(B_t * i_g + B_y * i_f)$ – өкмөттүн карыздарынын таасири. Негизинен байлыкты бөлүштүрүүнүн жолдорун өкмөттөр башташкан жана жол салып беришкен. Калгандар ошол жолдорду гана өркүндөтүшүүдө.

9. $(P * p) * (T_{vat} - T + 1)$ – өндүрүмдүүлүк проблемаларынан чыккан таасир этүү жолдору, салыктын деңгээлине тыгыз байла-нышкан.

10. $(H * h) * (T_{vat} - T + 1)$ – менчиктин кирешелүүлүгүнүн проблемаларынан келип чыккан таасир этүү жолдору. Салыктын деңгээлине тыгыз байланышкан.

11. $(Imp - Exp) * T_{vat}$ – экспорттоонун, импорттоонун проблемаларынан келип чыккан таасир этүү жолдору. Кошумча нарк салыгынын деңгээлине байланышкан.

Күчтөрдүн кубаттуулугунун таасирин талдоо акчанын массасын аныктоодо өтө көп субъективдүү факторлор бар экендигин көргөзүп турат. Убакыт мерчеминде бул факторлор ого бетер күч алышат жана экономикадагы пайыздар рыноктук күчтөрдүн таасиринде

(коммерциялык банктар бир тарабынан жана экинчи тарабынан аманатчылар менен насыя алуучулар) аныкталат деген жүйөөнү ашкерелейт. Мамлекет жана башка көп күчтөрдүн болгондугуна байланыштуу пайыз түрүндө акчанын табигый баасы аныкталышы мүмкүн эмес.

Борбордук банктын эсептик ченинин формуласынын негизинде талдоо дагы ушундай эле тыянакка апкелет.

Учурдагы экономикалык теорияларды, пайыз акчанын баасы экендигин таануу менен караганда деле, акчанын талабына экономикадагы кирешелер (эмгек акы жана менчик менен инвестициялардын кайтарымдуулугу), ички жана четэлдик пайыздык ставкалар (инвестициялык кайтарымдуулуктун деңгээли десек туура болмок), акчанын мультипликатору, депозиттердин деңгээли, өндүрүштөгү чыгымдардын деңгээли, жүргүзүлүп жаткан акча саясатынын таасири, өкмөттүн карыз алуу деңгээли жана карыздар боюнча төлөнүүчү пайыздардын деңгээли, өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгү, менчиктин пайдалуулугу, эскпорт менен импорттун көлөмдөрү, салыктардын деңгээлдери таасир этээри белгилүү болду. Алардын таасири туруктуу деңгээлдеби же өзгөрүп турабы, олуттуубу же эсепке албай койсо болчудайбы, убакыт мерчеминде кандайча өзгөрүп тураары жөнүндө толук жооп алуу мүмкүн эмес. Кээ бир чоңдуктардын таасири эпизоддук мааниде болуулары мүмкүн. Бирок, аталып кеткен чоңдуктардын ар бири комплекстүү жана көп тармактуу көрсөткүч экендигин айта кетүү зарыл. Кубаттуулук чоңдугунун таасири убакыт мерчеминде кандайча жүрөт, талданган жок, жалпы жагдайларын гана санап өттүк. Ар бир чоңдукту матрица түрүндө же интегралдык чоңдук түрүндө кароо турмуштук чындыкка жакындамак. Бирок биздин анализ жыйынды негизде жүргөндүктөн, анын азырынча кереги жок. Негизинен биз акчанын талабына “кубаттуулук” же чайкоочу чоңдуктун таасирин талдап чыктык жана анын узак мөөнөттөгү мерчемден алып караганда олуттуу таасир этээрин аныктадык. Бул талдоодо борбордук банктын пайызы акчанын баасы боло албай тургандыгына ынандык, ал рынок тарабынан эч убакта аныкталышы мүмкүн эмес, субъективдүү чоңдук. Коммерциялык банктардын пайыздары деле ушундай субъективдүү жолдор менен аныкталат [2].

Жыйынтыктап айтканда, акчанын көпчүлүк функциялары мамлекеттик жана башка таасир этүүчү зор “күчтүн” кубаты менен кармалып турат [4]. Ал күчтөр гана акчага универсалдуу эквиваленттик сапаттарын камсыз кылышууда. Бирок ошол эле күчтөр өзүлөрүнүн “кубаттуулугу” аркылуу пайызды акчанын баасы деп орнотушту жана таанытышты. Ушул жол аркылуу бул “кубаттуулар” дүйнөлүк байлыктарды, активдери жана кирешелерди кошумча эки жол аркылуу мезгил-мезгили менен кайрадан бөлүштүрүүгө жетишүүдө жана өтө зор капиталдын кызыкчылыгында бүткүл дүйнөлүк кирешелерди ыйгарып берүүдө, байларды ого бетер байытышууда, жардылар жардыланышууда. Пайыздар дайыма экономикалардагы ажырымдардын чексиз түрдө пайда болушуна шарт түзөт, ал эми ажырымдар дайыма кайсы бир кризистин чыгышына алып келишет. Экономикадагы ажырымдарды түзүү “кубаттуулардын” байуудагы эң кеңири колдонуучу жолу. Кризистерди болтурбай коюу максатында же болбосо, кризистерди жеңүү үчүн борбордук банктар кайрадан эле акча сунушун өтө зор капиталдын кызыкчылыгында көбөйтүүгө барат, демек кайрадан эле байлыкты байлардын кызыкчылыгында бөлүштүрүп турат. Экономикадагы кайсы бир активдердин жүгүртүүгө чыгуусун таануу аркылуу борбордук банктар акчага болгон талапты “кубаттуулардын” шартына ылайык өзгөртөт жана акчанын сунушун көбөйтүп турат, бул жол дагы экономикадагы байлыктын кайрадан бөлүштүрүлүшүнө алып келет жана “кубаттуулардын” колдонгон экинчи жолу болуп эсептелет. Активдерди акчанын жүгүртүүсүнө аралаштыруу негизинен өкмөттүн колу менен жасалса, экономикадагы ажырымдарды пайда кылуу жолу коммерциялык банктардын, финансылык институттардын жана борбордук банктын катышуусунда, ажырымдарга алып келүүчү жолдорду ишке ашыруу аркылуу жүргүзүлөт. Дүйнөдөгү кирешелердин жарымы (48%) бир эле пайыз байлардын колунда топтолоорун тапкан Швейцариялыктардын “таң калыштуу” жыйынтыгы – бул чындыктын үстүнкү эле бөлүгү. Эгер пайыздар акчанын баасы деген принцип иштей

бере турган болсо, дүйнөлүк кирешенин андан дагы көбүрөөк бөлүгү байлардын колуна өтөөрү турган иш.

Демек, үч нерсеге ынандык:

- Акча талабын аныктоо мүмкүн эмес. Абдан көп факторлорду бир эле убакта эске алуу мүмкүн эмес жана алардын ич ара таасирлерин алдынала билүү мүмкүн болбойт.

- Акча талабы белгисиз, аны так аныктоо мүмкүн болбогондон кийин, ага тиешелүү пайыздык ставканы да так аныктоо мүмкүн эмес. Пайыздык ставкага таасир этүүчү субъективдүү факторлордун көптүгүнөн улам, айрыкча “кубаттуулуктун” таасир этүү мезгилин жана күчүн аныктоо болбой тургандыгынан улам, пайыздар акчанын баасы болуп саналбайт.

- Пайыздардын мааниси базар тең салмактыгын бере албайт.

7. Акчанын сунушун турукташтыруу

Талдоонун жыйынтыгында, борбордук банктар акча талабын так аныктоого аракет кылгандын ордуна, акча сунушун туруктуу деңгээлде кармоого аракеттенүүлөрү керек деген сунушка келебиз. Эгерде пайыздарды, салыктарды туруктуу деп карасак, (8) теңдемесине ылайык, акчага болгон талап негизинен эмгек акы менен капиталдык салымдар боюнча кирешелерден, өндүрүштө колдонулган сарптоолордон, административ-дик чыгаша катары сарптоолордон турат деп жоромолдосок болот. Демек, экономикадагы акчага талап кирешелерге же сарптоолорго байланыштуу деп жөнөкөйлөтөбүз. Аларга карата универсалдуу стандарт катары энергияны сарптоону (керектөөнү) карасак болот. Өндүрүштө жана күнүмдүк турмуштук керектөөлөр киловатт энергия менен эсептелсе, тамак-аш керектөөлөрү килокалория менен каралат. Керектелген же өндүрүлгөн энергиянын көлөмүнө карата акчанын сунушун аныктоо менен биз акчанын сунушунун туруктуулугуна жетише алабыз. Бул өз кезегинде акчага болгон талаптын турукташуусуна апкелет. Спекуляциялык ажырымдар, энергияны өндүрүүнүн өздүк наркына гана байланышкан учурларда келип чыгышы мүмкүн. Көбүрөөк керектейм десек, энергияны өндүрүүнү көбөйтүш керек. Энергияны өндүрүү өсмөйүн, акча сунушу өзгөрбөйт. Бул тарыхый алтын стандартынын жаңыча көзкарашында берилиши катары каралышы мүмкүн. Энергиялык стандартка, кандайдыр бир деңгээлде алтынды кошо караса да болот, себеби адам баласы алтынды баары бир байлыктын түрү катары карай берет.

Ошондо, жөнөкөйлөтүлгөн акча сунушунун функциясы төмөнкүчө аныкталып калат:

$$M = F(Kwt, Kkal, Au) \quad (10)$$

же $M = F(Kwt, Kkal, Au)$ – энергоакчанын формуласы. Мында, пайыздар өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгүнүн төмөнкү деңгээлинде катырылышы керек болот. Аны борбордук банк аныктайт. Киловатт – өлкөдөгү керектелүүчү энергиянын саны (жеке кишилер тарабынан күнүмдүк турмушта колдонулуучу жана өндүрүшкө колдонулуучу энергия). Бул энергия электр энергиясынын керектелүүчү көлөмү жана энерготоварлардын (бензин, солярка, газ ж.б.) электр энергиясындагы эквиваленти болуп эсептелет. Килокалория – жеке кишилер тарабынан экономикадагы керектелүүчү тамак-аш азыктарынын энергетикалык өлчөмү. Жалпы керектелүүчү тамак-аштардын энергетикалык санын өлчөө аркылуу аныкталышы мүмкүн же керектөө куржунундагы тамак-аштардын энергетикалык санын өлчөө аркылуу аныкталышы мүмкүн. Тамак-аштын бир бөлүгүн өндүрүүгө жана ташып жеткирүүгө колдонулган элект-энергиянын жана эквиваленттеринин саны эки чоңдуктун биринен кемитилиши менен аныкталат. Au – өлкөдөгү топтолгон өкмөттүн жана элдин колундагы алтын.

8. Акча массасынын таза кирешелерди эсептөө аркылуу табылган теңдемесинен келип чыккан турмуштук жыйынтыктар

Ушул турпатында таза кирешелердин теңдемесинен табылган акча массасынын формуласынан кандайдыр бир турмуштук пайдалуу жыйынтык чыгарсак болобу, деген

суроо туулбай койбойт. 8 формуласы кээ бир фундаменталдуу суроолорго жооп бере алат, деп ойлойбуз. Борбордук банктар бир нече түрдөгү саясаттарды жүргүзсө болот:

1. Жогорку деңгээлдеги пайыздык саясат. Бул катуулатылган акча саясатын билдирет. Мында, борбордук банк учеттук ставкасын жана ал аркылуу ички пайыздык ставкаларды четөлкө ставкаларынан бир топ жогорку деңгээлде кармоого мажбурлайт. Мындай шарт кыска мөөнөттө инфляцияны жеңүүгө же алмашуу курсун турукташтырууга колдонулса болчудай. Бирок узак мөөнөттө бул саясатты колдонуу үчүн өндүрүмдүүлүк өтө жогору болуусу тийиш. Бул өз кезегинде ички эмгек акылар тышкы эмгек акыларынан бир топ төмөн болуусун шарттайт же сырьё тармактарындагы арбитраждык кирешелер жогору болсо, колдонулушу мүмкүн. Бирок, узак мөөнөттө бул саясат ички өндүрүмдүүлүктүн түшүшүнө апкелет да, экономиканын конкуренттүүлүгү жоголот. Анын кесепетинен экономикада ажырымдар келип чыгат. Ал ажырымдар келечектеги кризистик абалдын пайда болушун шарттайт. Бул жол менен көпкө барууга мүмкүн эмес.

2. Тескери же “нөлдүк” деңгээлдеги пайыздык саясатты жүргүзүү. Четэлдик инвестициялар өндүрүмдүүлүгү жогору же сырьелук секторлорго гана негизинен келет. Бул саясат, эгер өкмөт ички өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу боюнча атайын иш чараларды жүргүзсө алса гана, кээ бир секторлорду атайын насыя менен камсыз кылуу жолу менен ишке ашырылышы мүмкүн. Эгерде, өкмөт тарабынан андай саясат колдонулбаса, инфляция күч алып, гиперинфляцияга айланып кетүүсү мүмкүн.

3. Жабык экономика саясатын жүргүзүү. Мындай саясат өкмөттүн узак мөөнөттө багытталган саясатынын негизинде гана, борбордук банктын өз алдынчалыгын жоюу же “кандайдыр бир жол менен” көндүрүү аркылуу жүргүзүлүшү мүмкүн.

4. Пайыздык ставкаларды тышкы ставкаларга барабар кармоо саясатын жүргүзүү. Бул улуттук валютанын курсун четөлкө валютасына байлоо аркылуу жүргүзүлөт. Өкмөт тарабынан аябай катаал финансылык тартиптүүлүк талап кылынат. Банктарга аябай сапаттуу көзөмөл керек болот. Ушул эки шарт иштебесе, мындай саясатты колдонуу келечекте өтө оор кризистерге апкелет. Бул эки шарт иштеген учурда деле бул саясат узак мөөнөттө колдонулганга болбойт. Ички өндүрүмдүүлүк узак мөөнөттө түшөт, ал ажырымдарды түзөт.

Адабияттар

1. Frederic, S. Mishkin. The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. Sevens edition. – 2004.

2. Банктын пайыздык ставкасы чынында рынок тарабынан аныкталабы.

3. Podolski, T. M. Financial innovation and the money supply. First published 1986. Basil Blackwell Ltd. – P. 34-68.

4. The Swiss National Bank, 1907-2007. Published by SNB, Zurich. – P. 36-38, 68, 468-474.

5. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. – М.: Экспо, 2008. – С. 778-797.

6. Мэнкью Н. Г. Макроэкономика: Пер. с англ. – М.: Издательство МГУ, 1994. – С. 235, 670.

7. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита пресс, 1996. – С.519.